

I

I

Harry Dunning slaagde met vlag en wimpel. Ik ging op uitnodiging van hem naar de kleine ceremonie in de sportzaal van de SGL. Hij had niemand anders, en ik wilde het graag voor hem doen.

Na de uitreikingstoespraak (die werd gehouden door de eerwaarde Bandy, die zelden bij een officiële gelegenheid van de school verstek liet gaan) liep ik tussen de vrienden en familieleden door naar Harry, die in zijn eentje in een golvende zwarte toga stond, met zijn diploma in zijn ene en een gehuurde baret in zijn andere hand. Ik nam zijn hoofddeksel even aan om hem de hand te kunnen schudden. Hij grijnsde, zodat een stel tanden met veel hiaten en nogal wat scheefstand in zicht kwam. Evengoed was het een zonnige, innemende grijns.

‘Bedankt voor uw komst, meneer Epping. Heel erg bedankt.’

‘Het was me een genoegen. En zeg maar Jake. Dat kleine voorrecht sta ik leerlingen toe die oud genoeg zijn om mijn vader te zijn.’

Hij keek even verbaasd en lachte toen. ‘Ja, zo oud ben ik, hè? Sjeesj!’ Ik lachte ook. Overal om ons heen lachten mensen. En er werden natuurlijk ook tranen vergoten. Mij kost dat veel moeite, maar veel mensen gaat het gemakkelijk af.

‘En die tien! Sjeesj! Ik heb nooit van m’n leven een tien gehad! En ook nooit verwacht!’

‘Je hebt hem verdiend, Harry. Nou, wat is het eerste dat je gaat doen nu je een schooldiploma hebt?’

Zijn glimlach verflauwde even – daar had hij nog niet over nagedacht. ‘Ik denk dat ik naar huis ga. Ik heb een huurhuisje aan

Goddard Street, weet u.’ Hij hield het diploma zorgvuldig tussen zijn vingertoppen omhoog, alsof de inkt zou kunnen uitlopen. ‘Ik lijst dit in en hang het aan de muur. En dan schenk ik een glas wijn in en ga ik op de bank zitten om ernaar te kijken tot het tijd is om naar bed te gaan.’

‘Dat klinkt goed,’ zei ik, ‘maar zullen we eerst samen een hamburger met frites gaan eten? We kunnen naar Al gaan.’

Ik verwachtte een schrikreactie, maar natuurlijk liet ik me te veel leiden door wat mijn collega’s vonden. Om nog maar te zwijgen van de meeste kinderen die we lesgaven; die meden Al als de pest en gingen liever naar de Dairy Queen tegenover de school of de Hi-Hat aan de 196, dicht bij de plaats waar vroeger de Lisbon Drive-In was.

‘Dat zou geweldig zijn, meneer Epping. Dank u!’

‘Jake, weet je nog wel?’

‘Ja, Jake.’

En dus ging ik met Harry naar Al, waar ik als enige leraar vaste klant was, en hoewel Al die zomer zowaar een serveerster had, bediende hij ons zelf. Zoals gewoonlijk smeulde er een sigaret (illegaal in openbare eetgelegenheden, maar dat heeft Al nooit weerhouden) in zijn mondhoek en hield hij het oog aan die kant half dichtgeknepen tegen de rook. Toen hij de opgevouwen toga van de diploma-uitreiking zag en besepte wat de bijzondere gelegenheid was, stond hij erop de rekening kwijt te schelden (voor zover je het een rekening kon noemen; het eten was bij Al altijd verrassend goedkoop, iets wat tot geruchten had geleid over het lot van loslopende huisdieren in de buurt). Hij maakte ook een foto van ons, die hij later aan de Beroemdhedenmuur zou hangen, zoals hij hem noemde. Andere ‘beroemdheden’ waren wijlen Albert Dunton, oprichter van Dunton Sieraden, Earl Higgins, een vroegere directeur van de Scholengemeenschap Lisbon, John Crafts, oprichter van Autobedrijf John Crafts, en natuurlijk de eerwaarde Bandy van de St. Cyril. (De eerwaarde hing naast paus Johannes XXIII, die niet uit de buurt kwam, maar verafgoed werd door Al Templeton, die zich ‘goed katteliek’ noemde.) Op de foto die Al op die dag maakte, zag je Harry Dunning met een brede glimlach. Zijn das zat een beetje scheef.

Ik weet dat nog omdat die das me deed denken aan de krulletjes die hij aan het eind van zijn kleine letter *r* maakte. Ik weet alles nog. Ik weet het nog heel goed.

2

Twee jaar later, op de laatste dag van het schooljaar, zat ik in diezelfde lerarenkamer een stapel opstellen te lezen van leerlingen die mijn vak Amerikaanse poëzie volgden. De leerlingen zelf waren al vertrokken, vrijgelaten voor weer een zomer, en straks zou ik hun voorbeeld volgen. Voorlopig voelde ik me goed waar ik was. Ik genoot van de ongewone stilte en dacht er zelfs over om de kast met snacks schoon te gaan maken voordat ik wegging. Iemand moest dat doen, vond ik.

Eerder die dag was Harry Dunning na het klassenuur (dat bijzonder luidruchtig was geweest, zoals alle klasse-uren en schoolbijeenkomsten op de laatste dag van het schooljaar) met zijn manke been naar me toe gelopen en had hij me zijn hand toegestoken.

‘Ik wou u even bedanken voor alles,’ zei hij.

Ik grijnsde. ‘Als ik het me goed herinner, heb je dat al gedaan.’

‘Ja, maar dit is mijn laatste dag. Ik ga met pensioen. Dus ik wou u nog een keer bedanken.’

Toen ik zijn hand schudde, liep er een jongen voorbij – een tweedeklassertje nog maar, gezien zijn verse oogst aan puistjes en het tragikomische plukje op zijn kin dat sikje wilde worden. Hij mompelde: ‘Harry de Kikker, die is niet goed snikker.’

Ik wilde hem vastgrijpen om hem zijn excuses te laten aanbieden, maar Harry hield me tegen. Hij glimlachte ongedwongen; blijkbaar voelde hij zich niet beledigd. ‘Nee, laat maar. Ik ben het wel gewend. Het zijn maar kinderen.’

‘Dat is zo,’ zei ik, ‘en het is onze taak om ze manieren bij te brengen.’

‘Dat weet ik, en u bent er goed in, maar het is niet mijn taak iemands hoe-heet-dat... iemands pedagoog te zijn. Zeker niet vandaag. Past u goed op uzelf, meneer Epping.’ Hij mocht dan de leef-

tijd hebben om mijn vader te zijn, het zou voor hem altijd een brug te ver blijven om mij Jake te noemen.

‘Jij ook, Harry.’

‘Ik vergeet die tien nooit meer. Die heb ik ook ingelijst. Hij hangt naast mijn diploma.’

‘Dat is goed.’

En dat was het. Het was goed. Zijn opstel was primitieve kunst geweest, maar beslist net zo krachtig en waarachtig als een schilderij van Grandma Moses. Het was beslist beter dan de opstellen die ik op dat moment las. De spelling van deze leerlingen was wel min of meer correct, en de woordkeuze was helder (al wilden deze leerlingen erg graag naar de universiteit en waren ze dan ook overdreven voorzichtig, met de irritante neiging om steeds in de lijdende vorm te schrijven), maar het was bloedarm geschrijf. Saai. Mijn leerlingen zaten in de op een na hoogste klas – Mac Steadman, de directeur van de schoolafdeling, nam zelf de hoogsteklassers – maar ze schreven als oude mannetjes en vrouwtjes, hun lippen stijf op elkaar – *ooo, pas op, het is daar glad, Mildred*. Ondanks zijn grammaticale fouten en moeizame handschrift had Harry Dunning geschreven als een held. Tenminste die ene keer.

Terwijl ik daar zat te mijmeren over het verschil tussen offensief en defensief schrijven, schraapte de intercom aan de muur zijn keel. ‘Is meneer Epping in de lerarenkamer aan de westkant? Ben je daar toevallig nog, Jake?’

Ik stond op, drukte met mijn duim op de knop en zei: ‘Ik ben er nog, Gloria. Ik moet voor straf nablijven. Wat kan ik voor je doen?’

‘Er is telefoon voor je. Een zekere Al Templeton. Ik kan hem doorverbinden, als je wilt. Ik kan ook tegen hem zeggen dat je al naar huis bent.’

Al Templeton, eigenaar en uitbater van Al’s Eethuis, waar alle leraren van de SGL, met uitzondering van ondergetekende, weigerden een voet over de drempel te zetten. Zelfs mijn respectabele afdelingsdirecteur – die probeerde te praten alsof hij in Cambridge had gestudeerd en die zelf ook tegen zijn pensioen liep – had de specialiteit van het huis wel eens Al’s Catburger genoemd, in plaats van Al’s Fatburger.

Nou, natuurlijk is het niet echt kat, zeiden de mensen, of waarschijnlijk is het geen kat, maar het kan geen rundvlees zijn, niet voor één dollar negentien. Bij Mickey D krijg je nog niet eens een dubbele cheeseburger voor één dollar negentien.

‘Jake? Ben je in slaap gevallen?’

‘Nee, ik ben klaarwakker.’ Ik vroeg me af waarom Al me op school belde. Waarom hij überhaupt belde. We hadden altijd strikt een relatie van kok en klant gehad. Ik stelde zijn voedsel op prijs, en hij stelde mijn klandizie op prijs. ‘Verbind hem maar door.’

‘Waarom ben je hier eigenlijk nog?’

‘Ik ben mezelf aan het geselen.’

‘Ooo!’ zei Gloria, en ik zag voor me hoe ze met haar lange wimpers knipperde. ‘Ik vind het altijd prachtig als je vuile taal uitslaat. Nou even wachten op de tringeling.’

Ze verdween met een klik van de intercom. De telefoon op mijn tafel rinkelde en ik nam op.

‘Jake? Ben je daar?’

Eerst dacht ik dat Gloria de naam verkeerd had verstaan. Die stem kon niet van Al zijn. Zelfs de ergste verkoudheid van de wereld kon iemand niet zo schor maken.

‘Met wie spreek ik?’

‘Al Templeton, heeft ze dat niet gezegd? Jezus, wat hebben jullie een rottig stukkie muziek als je in de wacht staat. Waar is Connie Francis gebleven?’ Hij rochelde en hoestte zo hard dat ik de telefoon een beetje bij mijn oor vandaan moest houden.

‘Zo te horen heb je griep.’

Hij lachte. En hij hoestte ook door. Dat was een afschuwelijke combinatie. ‘Ja, ik heb iets.’

‘Dat moet dan snel zijn opgekomen.’ Ik was de vorige dag nog bij hem geweest om gauw nog wat te eten voor ik naar huis ging. Een Fatburger, frites en een aardbeienmilkshake. Ik vind gevarieerd eten belangrijk voor een alleenstaande man.

‘Dat kun je wel zeggen. Je kunt ook zeggen dat het even heeft geduurd. Het is allebei waar.’

Ik wist niet wat ik daarop moest zeggen. In de zes of zeven jaar dat ik in zijn eethuis kwam, had ik veel gesprekken met Al gevoerd,

en hij was soms een beetje vreemd – dan sprak hij bijvoorbeeld hardnekkig van de New England Patriots in plaats van de Boston Patriots, of praatte hij over Ted Williams alsof hij vroeger nog met hem had geknikkerd – maar zo’n vreemd gesprek als dit had ik nog niet met hem gehad.

‘Jake, ik moet je spreken. Het is belangrijk.’

‘Mag ik vragen...’

‘Je hebt vast een heleboel vragen, en ik zal je antwoord geven, maar niet door de telefoon.’

Ik wist niet hoeveel antwoorden hij zou kunnen geven voordat zijn stem het begaf, maar ik beloofde dat ik over een uurtje bij hem zou zijn.

‘Bedankt. Kom nog vlugger, als het kan. De tijd is de essentiële factor, zoals ze dan zeggen.’ En hij hing zomaar op zonder zelfs maar afscheid te nemen.

Ik werkte me door nog twee opstellen van mijn leerlingen heen, en er lag nog een stapeltje van vier, maar het had geen zin. Ik kon mijn gedachten er niet bij houden. En dus stopte ik de stapel in mijn tas en ging ik weg. Ik dacht er even over om naar het schoolkantoor op de bovenverdieping te gaan en Gloria een mooie zomer te wensen, maar deed dat niet. Ze zou er de hele volgende week ook zijn om de boekhouding af te werken van weer een schooljaar, en ik zou maandag terugkomen om de kast met snacks op te ruimen – dat had ik mezelf beloofd. Anders zouden de leraren die de zomerlessen gaven onder het ongedierte komen te zitten wanneer ze deze kamer gebruikten.

Als ik had geweten wat de toekomst me zou brengen, zou ik vast en zeker even naar haar toe zijn gegaan. Misschien had ik haar dan zelfs de kus gegeven die al een paar maanden tussen ons in de lucht hing. Maar natuurlijk wist ik dat niet. Het leven is een dubbeltje op zijn kant.

Al's Eethuis was gevestigd in een zilverkleurige mobilhome aan de andere kant van het spoor, tegenover Main Street en in de schaduw van de oude Worumbo-fabriek. Zo'n verplaatsbare hamburgertent ziet er al gauw vervallen uit, maar Al had de betonblokken waarop zijn etablissement stond met mooie bloembedden gecamoufleerd. Er was zelfs een mooi gazonnetje, dat hij zelf bijhield met zo'n oude grasmaaier die je zelf moet voortduwen. Die grasmaaier werd even goed onderhouden als de bloemen en het gazon; er zat geen vlekje roest op de rondwentelende, pasgeverfde snijbladen. Hij had hem een week geleden in de Western Auto-winkel kunnen kopen – als er nog een Western Auto in Lisbon Falls was geweest. Die hadden we daar ooit gehad, maar hij had rond de eeuwwisseling het onderspit gedolven tegen de megawinkels.

Ik liep over het verharde pad, ging het trapje op en bleef toen met gefronste wenkbrauwen staan. Het bord met WELKOM IN AL'S EETHUIS, VERMAARD OM ZIJN FATBURGER! was weg. In plaats daarvan hing er een kartonnen bordje met GESLOTEN & GAAT NIET MEER OPEN WEGENS ZIEKTE. DANK U VOOR UW KLANDIZIE DOOR DE JAREN HEEN & GOD ZEGENE U.

Ik was nog niet in de nevel van onwerkelijkheid terechtgekomen die me al gauw zou opslokken, maar de eerste slierten hingen al om me heen, en ik voelde ze. Het was geen zomerverkoudheid die Al's stem zo schor had gemaakt en hem zo hard had laten hoesten. En ook geen griep. Als ik op dat bordje mocht afgaan, was het iets erger. Maar wat voor ernstige ziekte kon nou in vierentwintig uur komen opzetten? Of eigenlijk was het nog korter. Het was halfdrie. Ik was de vorige avond om kwart voor zes bij Al weggegaan, en toen was hij nog kerngezond geweest. Ja, bijna maniakaal. Ik had hem gevraagd of hij te veel van zijn eigen koffie had gedronken, en hij had nee gezegd, hij dacht er alleen over om op vakantie te gaan. Praten mensen die ziek worden – ziek genoeg om het bedrijf te sluiten dat ze meer dan twintig jaar in hun eentje hebben gerund – over vakantie? Sommigen misschien wel, maar veel zullen het er niet zijn.

Ik had mijn hand nog maar amper uitgestoken naar de knop of de deur ging al open, en Al stond me ernstig aan te kijken. Ik keek terug en voelde dat die nevel van onwerkelijkheid weer een beetje dichtter om me heen hing. Het was een warme dag, maar die nevel was koud. Op dat moment had ik me nog kunnen omdraaien om weg te lopen, de zomerzon weer in, en eigenlijk wilde ik dat ook. Maar ik bleef vooral verstijfd staan, een en al verwondering en ontzetting. En ook afgrijzen, laat ik dat maar meteen toegeven. Want een ernstige ziekte vervult ons met afgrijzen, nietwaar, en Al was ernstig ziek. Dat zag ik meteen. En waarschijnlijk was het ook terminaal.

Er was meer aan de hand dan dat zijn anders zo rode wangen slap en vaalbleek waren geworden. Het was ook niet alleen het vocht in zijn blauwe ogen, die flets en bijziend naar me tuurden. Het kwam ook niet door zijn haar, dat bijna helemaal zwart was geweest en nu bijna helemaal wit was – want misschien had hij het vroeger geverfd en had hij in een opwelling besloten de verf eruit te spoelen en met zijn eigen haarkleur door het leven te gaan.

Eigenlijk was het onmogelijk, maar in de tweeëntwintig uur sinds ik hem voor het laatst had gezien, was Al Templeton minstens vijftien kilo afgevallen. Misschien zelfs twintig, en dat zou een kwart van zijn vroegere lichaamsgewicht zijn geweest. Niemand valt vijftien of twintig kilo af in nog geen dag – niemand. Maar ik zag het voor me. En ik denk dat op dat moment die nevel van onwerkelijkheid me helemaal opslokte.

Al glimlachte, en ik zag dat hij niet alleen kilo's maar ook tanden was kwijtgeraakt. Zijn tandvlees zag er bleek en ongezond uit. 'Wat vind je van mijn nieuwe "ik", Jake?' Hij hoestte, een dof, ratelend geluid dat uit de diepte kwam.

Ik deed mijn mond open. Er kwamen geen woorden uit. In een deel van mijn geest, laf en van walging vervuld, kwam weer het idee opzetten om op de vlucht te slaan, maar zelfs wanneer dat deel het voor het zeggen had gehad, had ik het niet gekund. Ik bleef aan de grond genageld staan.

Al kreeg de hoest in bedwang en haalde een zakdoek uit zijn achterzak. Daar veegde hij eerst zijn mond en toen zijn handpalm mee

af. Voordat hij hem terugstopte, zag ik dat er rode vegen op zaten.

‘Kom binnen,’ zei hij. ‘Ik heb veel te bespreken, en ik denk dat jij de enige bent die misschien wil luisteren. Wil je luisteren?’

‘Al,’ zei ik. Mijn stem was zo zacht en zwak dat ik mezelf amper kon horen. ‘Wat is er met je gebeurd?’

‘Wil je luisteren?’

‘Natuurlijk.’

‘Je zult vragen hebben, en ik zal er zo veel mogelijk van beantwoorden, maar probeer zo min mogelijk te vragen. Ik heb niet veel stem meer over. Ik heb niet veel krácht meer over. Kom binnen.’

Ik kwam binnen. De hamburgertent was donker, koel en leeg. De toonbank was schoongepoetst; er lag geen kruimeltje. Het chroom en de krukken glansden. De koffiepote was gepoetst tot hij blonk. Het bord met ALS ONZE STAD JE NIET BEVALT, KIJK DAN NAAR DE VERTREKTIJDEN stond op zijn gebruikelijke plaats naast de Swe-da-kassa. Het enige wat ontbrak, waren de klanten.

Nou ja, natuurlijk ontbrak ook de kok annex eigenaar. Al Templeton had plaatsgemaakt voor een oude, zieke schim. Toen hij de knop omdraaide om de deur op slot te doen, klonk dat geluid erg hard.

4

‘Longkanker,’ zei hij op zakelijke toon, nadat we in een nis achterin waren gaan zitten. Hij tikte op het borstzakje van zijn overhemd en ik zag dat het leeg was. Het eeuwige pakje Camel dat hij daar had, was weg. ‘Het was geen grote verrassing. Ik ben begonnen met roken toen ik elf was en heb doorgerookt tot aan de dag waarop ik de diagnose hoorde. Meer dan vijftig jaar, verdomme. Drie pakjes per dag, tot de prijs in 2007 omhoogging. Toen bracht ik een offer en ging ik terug naar twee pakjes per dag.’ Hij lachte piepend.

Ik overwoog even tegen hem te zeggen dat zijn rekensom niet klopte, want ik wist hoe oud hij was. Toen ik op een dag aan het eind van de winter was binnengekomen en hem had gevraagd waarom hij met een kinderverjaardagsmuts achter de grill stond, had hij

gezegd: ‘Omdat ik vandaag zevenenvijftig ben geworden, vriend. Ik ben nu een echte Heinz. Je weet wel, van de zevenenvijftig variaties.’ Maar hij had me gevraagd geen vragen te stellen tenzij het absoluut moest, en daarmee zou hij ook wel bedoelen dat ik hem niet moest verbeteren.

‘Als ik jou was – en ik wou dat ik dat was, al zou ik nooit voor jou wensen dat je mij was, niet zoals ik er nu aan toe ben – zou ik nu denken: “Hier klopt iets niet. Niemand krijgt van de ene op de andere dag zulke ernstige longkanker.” Heb ik het ongeveer goed?’

Ik knikte. Hij had het helemaal goed.

‘Het antwoord is simpel genoeg. Het gebeurde niet van de ene op de andere dag. Ongeveer zeven maanden geleden, in mei, begon ik me de longen uit het lijf te hoesten.’

Dat was nieuw voor mij; als hij had gehoest, moest hij dat hebben gedaan terwijl ik er niet bij was. En hij ging ook weer in de fout met rekenen. ‘Al, hallo? Het is juni. Zeven maanden geleden was het december.’

Hij maakte een wuifgebaar naar me – zijn vingers dun, zijn mariniersring bungelend aan een kootje dat altijd stevig omklemd was geweest – alsof hij wilde zeggen: *Laat dat nou maar even zitten.*

‘Eerst dacht ik dat ik verkouden was of misschien de Aziatische griep had – die heerste toen. Maar ik had geen koorts, en het hoesten ging ook niet weg maar werd erger. Toen begon ik af te vallen. Nou ben ik niet achterlijk, vriend. Ik heb altijd geweten dat ik ooit een keer K kon krijgen... al rookten mijn beide ouders als schoorstenen en zijn ze meer dan tachtig geworden. Ik denk dat we altijd excuses verzinnen om met onze slechte gewoonten te kunnen doorgaan, nietwaar?’

Hij hoestte weer en haalde de zakdoek tevoorschijn. Toen het hoesten minder erg werd, zei hij: ‘Ik dwaal steeds af, maar dat doe ik mijn hele leven al en het is moeilijk om ermee op te houden. Zelfs moeilijker dan stoppen met roken. De volgende keer dat ik afdwaal, moet je gewoon met je vinger over je keel zagen. Oké?’

‘Oké,’ zei ik inschikkelijk. Het was op dat moment bij me opgekomen dat ik dit alles droomde. In dat geval was het wel een heel levendige droom, tot en met de schaduwen die door de plafond-

ventilator werden geworpen. Die schaduwen marcheerden over de placemats met IN ONS BEDRIJF IS NIETS ZO WAARDEVOL ALS Ú!

‘Om een lang verhaal kort te maken: ik ging naar de dokter en die liet een röntgenfoto maken, en daar waren ze, zo groot als het maar kan. Twee tumoren. Vergevorderde necrose! Niet meer te opereren.’

Een röntgenfoto, dacht ik – gebruikten ze die nog om kanker vast te stellen?

‘Ik bleef daar een tijdje, maar uiteindelijk moest ik terugkomen.’

‘Waarvandaan? Uit Lewiston? Het Medisch Centrum Maine?’

‘Van mijn vakantie.’ Zijn ogen keken me strak aan vanuit de donkere holtes waarin ze waren verdwenen. ‘Alleen was het geen vakantie.’

‘Al, ik begrijp hier niets van. Gisteren zag je er nog patent uit.’

‘Kijk eens goed naar mijn gezicht. Begin met mijn haar en ga dan naar beneden. Let nou even niet op wat de kanker met me heeft gedaan – die verwoest je uiterlijk, geen twijfel mogelijk – en vertel me dan of ik dezelfde man ben die je gisteren hebt gezien.’

‘Nou, blijkbaar heb je je haarverf weggespoeld...’

‘Die heb ik nooit gebruikt. Ik hoef je niet te wijzen op de tanden die ik ben kwijtgeraakt toen ik... weg was. Ik weet dat je dat al hebt gezien. Denk je dat een röntgenapparaat dat heeft gedaan? Of strontium-90 in de melk? Ik drink niet eens melk, behalve een scheutje in mijn laatste kop koffie van de dag.’

‘Strontium-wát?’

‘Laat maar. Zoek eens contact met je hoe-heet-dat, je vrouwelijke kant. Denk eens aan de manier waarop vrouwen naar andere vrouwen kijken als ze elkaars leeftijd willen inschatten.’

Ik probeerde te doen wat hij zei, en hoewel wat ik zag nooit als bewijs had kunnen gelden bij een rechtbank, overtuigde het mijzelf wel. Er verspreidden zich webben van lijnen vanuit zijn ooghoeken, en zijn oogleden hadden die kleine, delicate rimpeltjes die je ziet bij mensen die hun 65+-pasje niet meer hoeven te laten zien als ze voor de kassa van een bioscoop staan. Groeven in zijn huid die er de vorige avond nog niet waren geweest, vormden nu sinusgolven op zijn voorhoofd. Twee andere lijnen – veel diepere – vormden